

Vilmos László: „Gyilkos nem távozhathat szabadon?” Démosthenés Aristokratés elleni beszéde, avagy pillanattfelvétel az athéni demokráciáról. Kronosz Kiadó, Pécs, 2014.

Nagy örömmel vettem kézbe ezt az igényes megjelenésű, borítóján az athéni Démosthenés híres British Museum-beli portréját viselő, kellemesen tenyérbe simuló könyvecskét, hiszen nem minden évben üdvözölhet a magyar ókortudomány a klasszikus athéni demokráciáról írt önálló kötetet, arra pedig emberemlékezet óta nem volt példa, hogy a legnagyobb görög szónok tekintélyes életművének újabb darabja váljon magyar fordításban elérhetővé az ógörög nyelvet nem bíró szélesebb olvasóközönség számára. Ha nem számítjuk a reprinteket és átdolgozásokat,¹ akkor több mint egy évszázad is eltelt azóta, hogy újabb Démosthenés-beszéddel gazdagodott volna az antik irodalom magyar kincsesládája.²

Ebben a közegeben mindenféleképpen óriási előrelépést jelent Vilmos László (VL) könyve. A peloponnésosi háború (Kr. e. 431–404) utáni athéni történelemről még az egyetemi oktatásban is rendszerint igen kevés szó esik, pedig az előző század nagyjainak emlékével birkózó és „nagy hatalmi” státuszát visszanyerni igyekvő Athén ma is izgalmas és aktuális téma lehet, ráadásul a rendelkezésünkre álló beszédek, a „tíz attikai szónok” fennmaradt művei egészen közvetlen bepillantást engednek ebbe a heves vitákkal terhes korszakba. Athén külpolitikájának egyik fontos sarokköve volt a Helléspon-tos vidékének és az ún. thrák Chersonésosnak (a mai Gallipoli-félsziget területe) az ellenőrzése, hiszen a Fekete-tenger felől érkeztek a város élelmezésében kulcsszerepet játszó gabonaszállító hajók.³ Athén ismételt erőfeszítéseket tett, hogy a thrák és makedón királyokkal szemben érvényesítse akaratát, és pozíciókat szerezzen vagy őrizzen meg az Égeikum északi vidékén. Ebben gyakran támaszkodott olyan zsoldosvezérek segítségére is, mint az euboiai származású Charidémós, akit korábbi szolgálatai miatt az athéniak polgárjoggal ajándékoztak meg. Charidémós jó viszonyt ápolt Kotys thrák uralkodóval, akinek halála után az örökségen marakodó három fiú egyikét, Kersobleptést támogatta, miközben athéni pártfogóit arról próbálta meggyőzni, hogy katonai akciói az

ő érdekeiket szolgálják. A Chersonésos vidékén élők közül sokan nyilván szívesen látták volna holtan a zsoldosvezért, ezért 353-ban egy Aristokratés nevű, egyébként ismeretlen athéni politikus benyújtott a népgyűlés elé egy kitüntetett határozati javaslatot, amely többek közt azt is tartalmazta, hogy ha bárki a jövőben meggyilkolná Charidémóst, azt el kell fogni, akár Athénban, akár valamely szövetséges államban legyen is az illető.

A ránk maradt vádbeszédben azt igyekszik bizonyítani Euthyklés (neki írta ugyanis a szónoklatot Démosthenés), hogy Aristokratés indítványa elmentéses egyrészt a hatályos gyilkossági törvényekkel, másrészt Athén érdekeivel is, harmadrészt pedig azt, hogy korábbi tettei alapján Charidémós legkevésbé sem érdemli meg, hogy ilyen határozat szavatolja a testi épségét. Az *Aristokratés elleni beszéd*, amely a 23. a démosthenési művek hagyományos sorában, törvényszövegeket és leveleket is idézve próbálja igazolni vádjait, és a mai olvasót talán meg is győzi igazáról, ám a ránk maradt athéni törvényszéki perbeszédnek zöméhez hasonlóan erről sem tudjuk, hogy mi lett a per eredménye. Vajon elítélték-e Aristokratést? Vagy védőbeszéde mégis meggyőzte a bírák többségét? Csak találgathatunk.

A recenzeált mű alapvetően két részből áll: bevezető tanulmányokból és az Aristokratés elleni beszéd (továbbiakban: Dém. 23) magyar fordításából. Az első tanulmány nagy vonalakban áttekinti Athén Kr. e. 4. századi történetét az elveszített peloponnésosi háborútól a makedón fennhatóság kiteljesedéséig (9–23), a második az athéni szónoklásról (24–30), a harmadik az athéni szónokok ideológiájáról (31–45) szól. (Bevallom, nem sikerült megértenem, hogy milyen logika mentén választotta szét VL az utóbbi két fejezetet. Úgy vélem, helyesebb lett volna összevonnia őket.) Ezt követi egy rövid Démosthenés-életrajz (46–58),⁴ majd el-érkezünk a legterjedelmesebb és legtöbb önálló gondolatot tartalmazó tanulmányhoz, amely a Dém. 23 háttérét és érvelését elemzi, különös figyelmet szentelve a beszédben sűrűn hivatkozott gyilkossági törvényeknek (59–108).⁵ Ezek után olvasható maga a beszéd (109–169), majd következik néhány rövid függelék és a felhasznált irodalom.

A könyv elolvasása után azon kezdtem töprengeni, hogy vajon milyen cél-

közönség számára íródott VL műve: az ókorral hivatásszerűen foglalkozóknak, vagy inkább az érdeklődő nagyközönségnek? A könyvpiaci és szakmai szempontokat egyaránt figyelembe vevő válasz a „mindkettőnek” volna, ehhez azonban a kötetnek olyan követelményeknek kellene megfelelnie, mint hogy egyrészt legyen mindenhol érdekes és olvasmányos, ne használjon magyarázat nélkül hagyott szakterminusokat, és lehetőleg ne idézzen hosszú, görög betűs bekezdéseket, másrészt legyen precíz a fogalomhasználatban, jegyzetelésben, bibliográfiában, és hivatkozzon a legjobb elérhető szakirodalomra. E veszedelmes Skyllák és Charybdisek közt valóban nehéz biztosan kormányozni, és nyilván részben ennek róható föl számos hiba, ami a kötetben maradt.

A hibák közül a leginkább szembeötlők a formai, helyesírási és tipográfiai természetűek. Ezeket talán nem is helyénvaló VL számlájára írni, hanem inkább okolható miatta az a könyvkiadási rendszer, amely már nem ismer sem szakmai lektorálást, sem formai korrektúrázást. Elütéseket persze minden könyvben találhat szemfüles olvasó, de ezen kötet esetében még a kevésbé figyelmesnek is föltűnhet ezek mennyisége, hiszen jóformán minden második lapra jut belőlük egy-kettő. (Csak példaként említve: Harapalos > Harpalos [21], táandja > támadja [49], kontrol > kontroll [53], Aishinés > Aischinés [67], Amtiphón > Antiphón [101], mellet > mellett [107], Demosthenes > Démosthenés [hátsó borító].) A görög betűkkel idézett szövegeknél gyakran visszatér az a formázási probléma, hogy aposztróf (') helyett relációs jel (>) jelenik meg (pl. 116–118. jegyzetek).

A szakmabelieket ennél jobban zavarhatja, hogy a hivatkozások formailag egyáltalán nem egységesek sem az antik szerzők, sem a szakirodalom esetében. Forrásrészleteknél például gyakran nemcsak a caputszám, hanem olykor a sorszám is szerepel, ami merőben szokatlan szónoki művek esetében, viszont előfordul olyan *Ilias*-idézet, ahol sem énekre, sem sorszámra nincs utalás (142. jegyzet). A szakirodalmi hivatkozások sincsenek egységesítve, hanem hol csak szerzőre, hol szerző-évszámra, hol pedig teljes címmel kiírt tételre hivatkozik lábjegyzeteiben. Kínos, hogy több lábjegyzet hibás keresztivonatkozást tartal-

maz (pl. 103., 156., 189. jegyzet), olykor megismétli az előző jegyzet tartalmát más szavakkal (pl. 26., 34. jegyzet), vagy teljesen fölösleges információt nyújt (pl. 170. jegyzet, amely egy latin átírásban hozott görög szót [eusebós] „magyaráz” egyetlen görög betűs szóval [εὐσεβῶς]). Mindezek a hibák könnyen kiküszöbölhetők lettek volna (és egy esetleges új kiadásban kiküszöbölendők!) egy alapos szerkesztő munkája révén, és akkor nem volna időnként olyan érzése az olvasónak, mintha első tördelt korrektúrát lapozgatna.

Szerencsére tartalmi szempontból nézve ritkán találunk a fentiekhez hasonló, kellemetlen pontokat. VL a ókori görög történelem kiváló ismerője, így magabiztosan kalauzolja olvasóit a Kr. e. 4. századi athéni szónokok világába. Helyesen árnyalja a korabeli polisvilág hanyatlásáról kialakult közhelyeket, és kiegyensúlyozottan ír az athéni szónoklásról, a korábban szinte kötelező elismeréssel kezelt Démosthenés politikai működéséről, valamint az Aischinészsel való összetűzésének gyújtópontjában álló philokratési békekötésről is. Mivel Dém. 23 érvelése elsősorban a Charidémós esetleges későbbi gyilkosának megbüntetéséről szóló határozati javaslat törvényellenes voltát próbálja bizonyítani (*graphé paranomón*), VL igyekszik alaposan bemutatni az emberölésre vonatkozó athéni szabályozást. Ennek során részben saját, a korai görög társadalom működését érintő kutatásaira támaszkodik, így történeti kontextusba helyezi az athéni törvényeket. Meggyőzően cáfolja, hogy a görög igazságszolgáltatás a vérbosszútól és az ököljogtól egyenesen fejlődött volna az „állami jogszolgáltatás” felé. Az ókori görögök szemében a gyilkos elsősorban átok sújtotta, szerencsétlen ember, aki nem jelenhet meg a közösség megszentelt fórumain (szentélyek, agora stb.), amíg meg nem tisztították a bűntől. A fő szempont ugyanis nem az elkövető példás megbüntetése, hanem a közösség istenek előtti tisztaságának, kegyességének (*eusebeia*) megőrzése vagy visszaállítása volt.

Mindeközben akad azért néhány momentum, amelyet tartalmi hibának, vagy legalábbis vitatható megállapításnak tekinthetünk. Elsősorban a nem szakmabeli olvasót zavarhatja, hogy nem található a kötetben legalább egy olyan bekezdés, amely tömören összefoglalná a Dém. 23

alaphelyzetét és érveit, azaz hogy ki volt Charidémós, mit csinált, miért indítványozta az őt védő határozatot Aristokratés, és miért támadta meg ezt Euthyklés (vagyis Démosthenés), végül pedig mi lehetett az ügy kimenetele. Igaz, hogy egy alapos olvasó számára a könyv végére érve összeáll a kép, de talán mégis helyesebb lett volna már a bevezetésben bepillantást engedni az alapokba. Ehhez hasonló problémának érzem, hogy bár VL nyilvánvalóan tisztában van a „magánvádas” (*diké*) és „közvádas” (*graphé*) perek mibenlétével,⁶ ezt a különbséget nem magyarázza el világosan az olvasónak. Ez már csak azért is fontos lett volna, hogy az athéni gyilkossági törvények tárgyalásakor megkülönböztesse egymástól a gyilkosság miatti „magánvádat” (*diké phonu*), amelyet kizárólag az áldozat rokonai nyújthattak be, és a gyilkosság (vagy akár más gonosztettek) miatt indítható „közvádat” (esetünkben az *apagógénak* nevezett eljárást), amelyet bárki benyújthatott (*ho bulomenos*). Míg ugyanis a beszéd 65–79. szakaszaiban tárgyalt öt bíróság (Areiospagos, Palladion, Delphinion, Prytaneion, Phreattó) mind „magánvádas” gyilkossági perekben ítélt, a hatodikként említett eljárás az *apagógéra* vonatkozott (80. szakasz). Az *apagógé* azonnali halálbüntetést vonhatott maga után tettenérés és a vád beismerése esetén, míg egyéb esetben esküdtbírószám elé került az ügy.⁷ A Dém. 23 jogi érvelése szempontjából ennek azért van jelentősége, mert Euthyklés azt hangsúlyozza újra meg újra, hogy Charidémós esetleges gyilkosa nyomban elvezethető (*agógimos*) volna, tehát rögtön el lehetne fogni (*apagein*), akár Athénban, akár a szövetséges államok területén legyen az illető. Aristokratés javaslata nyilván nem tartalmazott semmit arra vonatkozóan, hogy mit is kell tenni azt követően, hogy az elfogásra méltó (*agógimos*) jövőbeni gyilkos őrizetbe került, így Euthyklés (vagyis Démosthenés) megragadta az alkalmat, hogy úgy állítsa be, mintha a javaslat értelmében tárgyalás nélkül meg lehetne büntetni a gyilkost. Azt azonban sehol sem bizonyítja, hogy a javaslatban szereplő *agógimos* kifejezés valóban azonnali ítélet-végrehajtással járna. Ebből következően, amint azt már D. MacDowell is kimutatta, a Dém. 23 jogi érvelése igencsak gyenge lábakon áll.⁸

VL azt sem hangsúlyozza kellőképpen, hogy Démosthenés csak a beszéd

írója volt,⁹ és az ókori *scholionok* egyöntetű véleménye szerint a Thria démosból származó Euthyklés volt a perben fellépő szónok. Mindenesetre 352-ben, amikor a per zajlott, már bajosan mondhatta volna el a bírák előtt Démosthenés, hogy ő maga nem politikus (Dém. 23, 4). Mint cseppben a tengert, megfigyelhetjük a korábban említett ellenőrizetlenségéből fakadó formai hibák tartalmi jellegű megfelelőit a 79. lábjegyzetben. Itt VL szerint Euthyklés „felbukkan szándékos okozott sérülés elszenvédőjeként” – ez azonban egyszerű félreértésen alapuló tévedés.¹⁰ Az ezután következő szerzői töprengés pedig minden bizonnyal véletlenül maradt benne a nyomdába került kéziratban: „Lehetett [Euthyklés] *archón epónymos* a Démosthenés számára aranykoszorú megtiszteltetést adó Ktésiphón-féle határozat idején? Démosthenész: *A koszorú* 118. 6. (159).” A Gyomlay-féle Démosthenés-fordítás oldalszámára (!) való hivatkozás egyértelművé teszi, hogy VL nem az olvasóknak szánta a kérdést, hanem magának, de ha már feltette, válaszoljunk rá: nem, Euthyklés neve minden bizonnyal helytelenül szerepel a Koszorú-beszéd 118. szakaszában, hiszen ilyen nevű archónt nem ismerünk 336-ból, ráadásul a beszéd szövegében hagyományozott összes dokumentum hitelessége több mint kétséges, és így van ez a 118. caputban idézett határozattal is.¹¹ Euthyklésről tehát sajnos semmivel sem tudunk többet annál, mint amit elárul magáról Dém. 23-ban.

Az említett lábjegyzettel azonos oldalon (59), a főszövegben szerepel az az állítás, hogy noha az ókortudomány ismeri a Dém. 23-at, „még csak egy retorikai megközelítésű tanulmányt szentelt elemzésének”. Nos, ennél azért valamivel jobb a helyzet.¹² Maradjunk annyiban, hogy valóban VL az első, aki magyar nyelvű tanulmányt írt e szónoklatról. Az általa felhasznált, döntően angol nyelvű szakirodalom többnyire releváns és korszerű,¹³ azt azonban szomorúan kell megállapítani, hogy a témában nem túl bőségesen áradó hazai munkákkal kissé szűkkeblűen bánt. A Kr. e. 4. századi görög történelemről, az athéni szónoklásról és jogszolgáltatásról magyarul megjelent művek közül mindössze egyre tesz futó utalást (Bolonyai Gábor tanulmányára a 63. jegyzetben), de ezt is elmulasztja feltüntetni az irodalomjegyzékben. Bo-

lonyain kívül még legalább Kertész István, Horváth László és Mészáros Tamás könyveit is felhasználhatta volna – hiszen valljuk be, ugyan ki hivatkozna az adott témában magyarul megjelent ókortudományi munkákra, ha a hazai óorkutatók sem teszik?

Ami a kötet második felét kitevő forrásközlést illeti, az erről szerzett benyomások a fentiekhez hasonlóan vegyesek. A beszéd 220 szakaszból áll, tehát VL igen terjedelmes görög szöveget ültetett át magyar nyelvre, ami komoly teljesítménynek mondható. Az efféle hosszú fordításokba szükségképpen kerülnek kisebb-nagyobb hibák, és VL becsületére válják, hogy inkább csak kisebbekre bukkantam, mint nagyobbakra: a magyar szöveg összességében jól olvasható, megbízható munka. A démosthenési stílus emelkedettségét érzésem szerint jól adja vissza, ám amikor a megszólításnál szokásos „ó”-t néha megtartja a magyarban is („ó athéniak!”), az már inkább túlzottan patetikusnak hat. Előfordul viszont, hogy kissé félreért szerkezeteket, amit többnyire a magyar mondat nehézsége vagy egyéb furcsasága leplez le. A 2. szakasz egyik mondatát¹⁴ például így fordítja: „Ha a hallgatóság azonnal felismeri a károkozást, nem lesztek mindjárt az elején áldozatai ennek a cselvetésnek.” Mivel az „*ei gar*” mellékidejű indicativusszal állva irreális óhajt fejez ki, én inkább így fordítanám ezt a mondatot: „Bárcsak azonnal felismerhette volna a hallgatóság az álnok mesterkedéseket, akkor valószínűleg nem váltatok volna mindjárt az elején cselvetés áldozatává.” (Ezzel azt is világossá teszi a szónok, hogy a hallgatóságnak nem volt esélye felismerni csalárdságot, tehát nem felelős a következményekért!)

A 7. szakasz¹⁵ fordítása egészében véve kissé zavarosra sikeredett: „Aristokratés pedig abban vétkezett ellenetek a legnagyobbat, hogy efféle embernek – ahogy én majd megmutatom, miféle is – olyan garanciát adott határozatában, hogy bármi is történjék vele, a fennálló törvényekkel ellentétesen egyedi bosszút állhatnak érte. Meg kell kísérelnem elmondani nektek, mennyire érdemtelen ember érdekében hoztátok ezt a határozatot, ennél azonban fontosabb, hogy döntésetek törvénytelen helyzetet eredményez; ezt kell előbb felismernetek és megelőzhetitek a következményeket.” A görög alapján én az alábbi megoldást javaslom: „Ha tehát az volna Aristokratés legsúlyosabb vétké, athéni férfiak, hogy egy efféle embernek, mint Charidémós (hogy milyen is, majd megmutatom), olyan garanciát adott határozatában, hogy bármi is történjék vele, törvényellenes módon egyedi bosszút állhatnak érte, akkor csak azt próbálnám mondani nektek, hogy vegyétek észre, milyen távol van attól, hogy megérdemelje ezt a határozatot. Most viszont a döntés egy másik, ennél is súlyosabb büntetthez vezet: ezt kell először felismernetek, hogy megelőzzétek a következményeket.” Kisé félreérthető a 37. és 38. szakaszban is idézett (és egyébként a drakóni törvény feliratán is megőrzött) rendelkezés¹⁶ fordítása: „Ha valaki gyilkost öl meg vagy megölésében közreműködik, s az távol tartja magát a határos gyűléshelyektől...” Az olvasónak így nem teljesen világos, hogy a gyilkos tartja magát távol valamitől, vagy a gyilkos gyilkosa. Szerintem a participium coniunctum (*apechomenon*) itt megengedő mellékmondatot rövidít: „És ha valaki megöli a gyilkost vagy megölésében közreműködik, *noha* az távol tartja magát a határos gyűléshely-

től...”¹⁷ Lényegét érintő, alapvető félrefordítást tehát nem találtam, de van még a fentiekén kívül néhány hasonló hely, ahol egy-két apróság megváltoztatása révén kisüt a nap a mondatban.

Helyenként kétségkívül szükséges volt, hogy a fordító rövid magyarázatokat fűzzön a szöveghez. Egy-egy nehezen fordítható szót vagy szerkezetet zárójelben, görög betűkkel szúrt közbe, máskor ugyanezt latin betűs átírással tette – nem világos, hogy milyen szempont alapján döntött az egyik vagy a másik mellett. Olyan is előfordul, hogy szögletes zárójelben „kiszól” a szövegből az olvasó tájékoztatására (pl. a 87., 200., 202. szakaszoknál). Legalábbis ez utóbbi esetben talán helyesebb lett volna zárójel helyett lábjegyzetet alkalmazni, és ezzel a módszerrel bővebben élve még több apróságot is megmagyarázni, például azt, hogy Démosthenés tévedésből nevezi kétszer is Perdikkasnak a görög-perzsa háborúk időszakának makedón királyát (200. szakasz), aki tudvalevőleg I. Alexandros volt.

Bár a sok apró hiba arra a következtetésre vezet, hogy e könyv a recenzenst, hogy e könyv a kelténél talán nagyobb sietségben született, és ez levon valamennyit az értékéből, mindez mégsem képes elrontani az ókori szónoklás iránt érdeklődő olvasó kedvét. Őszinte örömmel vehetjük, hogy újabb ókori műremekkel gazdagodtunk VL könyvecskéje révén, amely izgalmas képet nyújt Démosthenés rétorikai nagyságáról, a gyilkosokra vonatkozó, ma időnként mehökkentőnek tűnő törvényekről, és persze a nagyhatalmi múlt árnyékában élő, abba visszakiváncoló athéni politikai életről is.

Bajnok Dániel

Jegyzetek

1 Ezek között mindenképpen említésre méltó Ritoók Zsigmond és Tegye Imre munkája, akik *A hűtlen követség* (Dém. 19) és *A koszorú* (Dém. 18) ügyben mondott beszédek Gyomlay Gyula által 1896-ban készített fordítását ellenőrizték, illetve látták el utószóval (R. Zs.) és jegyzetekkel (T. I.): Démosthenész: *A hűtlen követség. A koszorú*. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Budapest, 1975. Nem feledkezhetünk meg a II. philippika Adamik Tamás által készített újrafordításáról sem (*22 híres beszéd*. Budapest,

1995, 57–76). Bár a 2006-ban magyarul is megjelent *Neaira elleni beszéd* (Dém. 59) szintén a démosthenési korpuszban hagyományozódott, ma már egyértelműen Apollodóroszhoz kötik.

2 Démosthenés beszédei nagyrészt a 19–20. század fordulóján jelentek meg magyarul. Teljes fordítása van az alábbi beszédeknek (a zárójelben szereplő szám a démosthenési korpuszon belül viselt hagyományos számot jelöli): *III. olynthosi beszéd* (3), *I. philippika* (4), *II. philippika* (6), *III. philippika* (9), *A koszorú* (18),

A hűtlen követség (19), *Leptinés ellen* (20), *Konón ellen* (54), *Eubulidés ellen* (57). Szemelvényes fordítása van: *I. olynthosi beszéd* (1), *II. olynthosi beszéd* (2), *A békéről* (5).

3 Lásd pl. Dém. 20, 31–32.

4 Az életrajz ismerteti Démosthenés pályafutását, de (érthetetlen módon) egyetlen szót sem ejt a haláláról. Ezt a momentumot a történeti áttekintés is csak futólag említi meg (22).

5 Ismét zavarban volnék, ha nekem kéne megmagyarázni, hogy milyen tartalmi

- különbséget sugall az alábbi két alfejezet-cím: „Az athéni gyilkossági törvények az *Aristokratés elleni* beszéd értelmezésében”, ill. „A gyilkossági törvények bemutatása az *Aristokratés elleni* beszédben”. Ez utóbbi fejezet az életrajzhoz hasonlóan lezáratlannak tűnik: nem világos, hogy miként kapcsolódik a kis-ázsiai görögök perzsáknak való kiszolgáltatottsága a gyilkossági törvényekhez, vagy hogy miért ezzel ér véget a tanulmány.
- 6 A magyar kifejezéseket a mai jogi nyelvtől eltérő jelentésben, Horváth László nyomán használjuk, lásd Horváth László 2001. *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése*. Budapest, 25–26.
- 7 Az *apagógé* eljárásához részletesen Hansen, M. H. 1976. *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*. Odense. A gyilkossági ügyekben alkalmazott *apagógé*hez lásd Volonaki, E. 2000. „‘Apagoge’ in Homicide Cases”: *Dike* 3, 147–176., magyar nyelven: Mészáros T. 2011. *A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok*. H.n., 125–126.
- 8 MacDowell, D. M. 2009. *Demosthenes the Orator*. Oxford, 202.
- 9 VL elmulasztja megemlíteni azt a közismert tényt, hogy Démosthenés *logographos*ként, azaz hivatásos beszédíróként is ismert volt, vö. Aischinés 1, 94.
- 10 VL valószínűleg azt érthette félre, hogy a szándékos testi sértésről (*trauma ek pronoias*) írott cikkében D. Phillips idéz két részletet Dém. 23-ból – ettől azonban Euthyklés még nem tekinthető sértettnek.
- 11 Lásd Canevaro, M. 2013. *The Documents in the Attic Orators: Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus*. Oxford, 288.
- 12 Az *Aristokratés elleni* beszédéről írott fontosabb művek, tanulmányok, fejezetek: Schäfer, Arnold D. 1885. *Demosthenes und seine Zeit*. 2. Auflage. Vol. I. Leipzig, 419–441.; Blass, F. 1893. *Die attische Beredsamkeit*. Dritte Abtheilung. Erster Abschnitt: Demosthenes². Leipzig, 292–301; Vorndran, L. 1922. *Die Aristocratea des Demosthenes als Advokatenrede und ihre politische Tendenz*. Paderborn; Jaeger, W. 1963. *Demosthenes. Der Staatsmann und sein Werden*. 2. Auflage. Berlin, 98–124; Roisman, J. 2006. *Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*. Berkeley, 96–102, 165–168; MacDowell 2009, 196–206.
- 13 Az alábbi alpműveket mégis nagyon hiányoltam: Harrison, A. R. W. 1968–1971. *The Law of Athens*. Vols. I–II. Oxford; MacDowell, D. M. 1978. *The Law in Classical Athens*. London; Wallace, R. W. 1989. *The Areopagos Council, to 307 B.C.* Baltimore–London; Carawan, E. 1998. *Rhetoric and the Law of Draco*. Oxford.
- 14 Dém. 23, 2: εἰ μὲν γὰρ ἦν ἀκούσασιν εὐθὺς εἰδέναι τὰ κεκακουρημένα, τὴν ἀρχὴν ἴσως ἂν οὐκ ἐξηπάτησθε.
- 15 Dém. 23, 7: εἰ μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦτο μέγιστον Ἀριστοκράτης ἠδίκηει, τὸ τοιοῦτου, οἷον ἐγὼ φημι δεῖξιν τὸν Χαρίδημον ὄντα, τῶσαῦτην πεποιήσθαι πρόνοιαν ἐν τῷ ψηφίσματι ὥστ’ ἰδίαν παρὰ τοὺς νόμους, ἂν τι πάθῃ, τιμωρίαν αὐτῷ δεδωκέναι, ταῦτ’ ἂν ἤδη λέγειν πρὸς ὑμᾶς ἐπεχειρουν, ἵν’ εἰδῆτε πολλοῦ δεῖν ἄξιον ὄντα τυχεῖν τοῦ ψηφίσματος αὐτὸν τουτοῦ. νυνὶ δ’ ἕτερον τούτου μείζον διὰ τοῦ ψηφίσματος ἔστ’ ἀδικημα, ὃ δεῖ πρότερον καὶ μαθεῖν ὑμᾶς καὶ φυλάξασθαι.
- 16 Dém. 23, 37: Ἐὰν δέ τις τὸν ἀνδροφόνου κτείνειν ἢ αἴτιος ἦ φόνου, ἀπεχόμενον ἀγορᾶς ἐφορίας...
- 17 A határos gyűléshelyet (*agora ephoria*, singularis!) Démosthenés igyekszik megmagyarázni a 39. caputban: „A földek határaitól van szó: úgy vélem, a régi időkben a közeli földek és a városokkal szomszédos területek lakói összejöttek, így született a név: *határos gyűléshely*.” Lehet, hogy egy régi, hagyományos terminusról van szó, ami már a Kr. e. 7. századi drakóni törvény szövegében is szerepelt, de Démosthenés korában már nem is értették igazán, hogy mire utal, vö. Canevaro 2013, 56.